

Kort eller kontant?

- **En kort og kontant drøftelse av hvilke virkninger innføringen av et kontantløst samfunn vil kunne ha for politiets arbeid i forebygging av profittmotivert kriminalitet i Norge.**

En teoretisk oppgave

BACHELOROPPGAVE (OPPG300)

Politihøgskolen

2013

Kand.nr : 94

Antall ord: 5604

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	2
1.0 – Innledning	3
1.1 – Problemstilling og oppbygning	3
1.2 – Avgrensninger og begreper	3
1.3 – Metode	4
2.0 – Hoveddel – Teori og drøfting	5
2.1 - Kontantøkonomien, hvitvasking og videre utvikling	5
2.1.1 – Kontantøkonomiens omfang	5
2.1.2 – Hvitvasking av kontantformuer gir ny kriminalitet	7
2.1.3 – Innspill til videre utvikling	8
2.2 – Tiltak og mulige effekter	9
2.2.1 – Situasjonell forebygging	9
2.2.2 – Politiets etterretning og etterforskning	11
2.2.3 – Forflytning og andre mulige ulemper	12
2.2.4 – Politiets og samfunnets perspektiver	14
3.0 – Konklusjon	15
Referanseliste	17
Selvvalgt pensum	19

Sammendrag

Oppgaven drøfter mulige virkninger for forebygging av profittmotivert kriminalitet, av å ta bort kontanter som betalingsmiddel i Norge. Etter innledningen, blir det gitt en oversikt på kontantøkonomiens omfang og utforming. Noen innspill til mulig utvikling og responsen på disse, blir deretter kort gjort rede for. Drøftelsene er basert på en analyse og tolkning av allerede foreliggende teori rundt temaet. De ønskede effektene drøftes og problematikker tas opp for å tydeliggjøre både de mulige positive og negative virkningene som et slikt tiltak kan føre til. En oppsummering med de viktigste funnene og en konklusjon blir gitt til slutt.

1.0 - Innledning

1.1 - Problemstilling og oppbygning

Problemstillingen i denne oppgaven vil være å se på hvordan det norske samfunnet kan forebygge ulike former for profittmotivert kriminalitet ved å ta bort kontanter som betalingsmiddel, og hvordan et slikt tiltak vil påvirke politiets forebyggende arbeid. Istedenfor å se på en gradvis tilnærming til forebygging av profittmotivert kriminalitet, som for eksempel å bare fjerne tusenlappen, så valgte jeg å drøfte oppløsningen av hele kontantøkonomien for å gjøre problemstillingen mer tydelig og mer svart/hvitt. Først vil jeg redegjøre for avgrensninger og begreper som jeg kommer til å bruke i den videre analysen. Mitt valg av metode vil også belyses. Videre vil jeg gå inn på den litteraturen som allerede er skrevet om temaet, og drøfte dette under hvert enkelt emne som diskuteres. Til slutt vil jeg komme med en oppsummering av de viktigste punktene jeg har kommet frem til og en konklusjon.

En av grunnene til at jeg har valgt dette temaet er fordi jeg gjennom mitt praksisår ved Grønland Politistasjon så hvordan kontanter var en viktig brikke for mye av kriminaliteten som foregikk. Blant annet ved omsetning av narkotika ble selgere ofte tatt med kontanter i 50-, 100- og 200-kronersedler. Ved ran og tyverier var det også ofte det å få tak i kontanter som var målet. I et spesifikt eksempel som jeg etterforsket ble en gammel dame på over 90 år frastjålet sin kontantformue som hun hadde i leiligheten da hun hadde noen teppeselgere på besøk. En stor del av den svarte økonomien som ikke er så synlig er også i betydelig grad basert på omløp av kontanter. Om man tok bort kontanter fra samfunnet så kan det virke som dette ville vanskeliggjort en rekke former for kriminalitet som jeg opplevde i mitt praksisår og som man leser om i kriminallitteratur og -statistikker.

1.2 – Avgrensninger og begreper

Å se på alle mulige detaljer i virkninger av et kontantløst samfunn vil være en uoverkommelig oppgave. Jeg vil derfor begrense meg til å se på hovedlinjene når jeg går inn på hvert enkelt felt om et kontantløst samfunn, i teori og drøftelse. Jeg vil se på hvordan betalingsmidler påvirker ulike typer kriminalitet i dag, og videre hvordan samfunnet kan forebygge denne kriminalitet på ulike områder i fremtiden, og politiets rolle i dette. Geografisk vil jeg bruke Norge som utgangspunkt, selv om jeg viser til internasjonale eksempler. Når jeg bruker ordet kontanter så mener jeg her penger som i fysisk form består av enten mynter eller sedler. Bruk av kontanter til handel benevner jeg i denne oppgaven som kontantøkonomien.

Penger er egentlig alt som oppfyller tre krav. Disse kravene er at penger skal kunne brukes som et byttemiddel, at penger må være en regneenhet, og at penger skal være et verdioppbevaringsmiddel (Bishop, s.174, 2004). Ulike land har ulike former for statlige pengeenheter som også kan benevnes valuta. I Norge er valutaen norske kroner (NOK) og blir håndtert av den norske sentralbanken, Norges Bank. I tillegg til at NOK er fysisk i form av kontanter, så er den også virtuell i et nasjonalt digital-teknologisk bankkontosystem. Her registreres transaksjoner mellom kontoer, som igjen kan knyttes til eierne av kontoene. Svart økonomi er inntekter fra lovlige aktiviteter som skulle vært beskattet, men som unndras skatter og avgifter ulovlig (s.216, NOU 2009:10). Jeg bruker dermed begrepet hvit økonomi om lovlige aktiviteter som blir beskattet etter loven. Økonomisk kriminalitet er profittmotiverte, lovstridige handlinger som ofte begås innenfor eller med utspring i en økonomisk virksomhet som i seg selv er – eller gir seg ut for å være – lovlig (ØKOKRIM, 2013). Svart økonomi er dermed en form for økonomisk kriminalitet.

1.3 – Metode

For å belyse tematikken best mulig søkte jeg foreliggende statistikker og litteratur om betalingsmidler, økonomisk kriminalitet, datakriminalitet, forebyggende politiarbeid og metodebøker for å sy det hele riktig sammen. For å finne frem til de mest relevante tekstene har jeg tatt kontakt med flere faglige ansatte på Politihøgskolen, snakket med sentrale personer for dette temaet fra Finansforbundet og fra Enheten for Finansiell Etterretning (EFE) i ØKOKRIM, som er politiets særorgan for etterforskning av økonomisk kriminalitet. Dette ga samlet sett et bredt og stort teoretisk grunnlag som måtte begrenses for den videre analysen. Måten jeg gjorde dette på var å lese relevante tekster for så å trekke ut det jeg mente var mest essensielt for å få oppgaven belyst fra ulike perspektiver. Oppgaven er innholdsmessig disponert og strukturert med bakgrunn i litteratur om metode (Johannessen, Tufte, Kristoffersen, s.327-334, 2008) og det som er gått gjennom i forelesningene på Politihøgskolen. I hoveddelen vil jeg gå inn på litteraturen nærmere for å vise hvilken relevans hver enkelt tekst har for å kunne drøfte oppgaven ytterligere.

2.0 – Hoveddel – Teori og drøftelse

2.1 - Kontantøkonomien, hvitvasking og videre utvikling

2.1.1 – Kontantøkonomiens omfang.

I følge Sentralbankloven (1985) så har Norges Bank enerett til å utstede norske pengesedler og mynter. Kontanter er også et tvungent betalingsmiddel, noe som betyr at selgere er pliktig å kunne ta imot dette som betaling. Fra 2005 til 2012 har det vært en liten jevn gjennomsnittlig økning i verdien i kontanter i omløp, hovedsakelig knyttet til sedler. I 2012 var det i gjennomsnitt for året omtrent 51,2 milliarder kroner i kontanter i omløp i Norge (Norges Bank, 2013a). Av disse var 4,8 mrd. kr i mynter, mens resterende 46,4 mrd. kr var sedler (Norges Bank, 2013b). Verdien av kontantomløpet som del av betalingsmidlene som publikum rår over var omtrent 6 % og er lavere i Norge enn i fleste andre land. Samtidig ligger Norge nær verdenstoppen når det gjelder bruk av korttjenester (Norges Bank, s.6-8, 2012). Store kapitalforflytninger skjer i den digitale økonomien uten at noen ser pengene, og for privatpersoner har kortbruk nå langt på vei tatt over for kontanter (Larsson, s.10, 2010).

I et brev fra Finansforbundet til Finansdepartementet av 5. januar 2011 (Staalesen & Olsen, vedlegg A s.2, 2011) så henvises det til «et svært godt estimat av Norges Bank selv (Gresvik og Karloudis 2001) som viser at 60-70 % av sedlene med høyest valør brukes til formuesoppbevaring som i hovedsak er knyttet til skatteunndragelser og kriminell aktivitet». Brukes disse prosenttallene på Norges Banks statistikker (2013b) på 1000- og 500-lapper i omløp i årlig gjennomsnitt for 2012, så tilsvarer 65 % av disse to seddelkategoriene 23,9 mrd. kr. Dette betyr at ca. 51,5 % av verdien på alle sedler i omløp i Norge i 2012 i hovedsak var knyttet til skatteunndragelser og kriminell aktivitet. Selv om dette kan gi en indikasjon på utfordringene med kontantøkonomien så har Norges Bank i et brev til Finansdepartementet den 8. mars 2011 (Staalesen & Olsen, vedlegg C s.2, 2011), korrigert Finansforbundets henvisning, med at det nok ikke kan trekkes noen konklusjoner om de enkelte valørene på bakgrunn av slike beregninger, og at den uforklarte delen av seddelomløpet på 60-70 % like gjerne kan skyldes svakheter ved modellen og forutsetningene den bygget på. Det kan være vanskelig å finne et eksakt tall på hvor mye av kontantene som brukes til kriminell aktivitet. Disse tallene viser allikevel at betydelige kontantverdier er unndratt myndighetenes oversikt og kontroll. Det kan heller ikke være noen tvil om at kontanter generelt sett er et yndet betalingsmiddel for kriminelle, og at en god del av kontantenes samlede verdier brukes til dette formålet.

Svart økonomi er i en utredning fra Finansdepartementet (s.217, NOU 2009:10) beregnet til å utgjøre i størrelsesorden 90 milliarder kroner årlig. Svart økonomi vil med dette omfanget på sikt undergrave den samfunnsmodellen som det er bred enighet om i Norge (s. 22, NOU 2009:4). Det kan også medføre at bransjer kriminaliseres ved at «hvite» aktører utkonkurreres av de kriminelle (s. 55, Meld. St. 7, 2010-2011). Bruk av kontanter vanskeliggjør avdekking av svart økonomi fordi kontanttransaksjoner er vanskelig å spore. Det er allikevel gjennom kontroller avdekket uoppgitte inntekter, uregistrerte ansatte og svart innkjøp av varer og tjenester, særlig i bransjer hvor det er en betydelig andel kontanter, som drosjenæringen, frisørnæringen, dagligvarebransjen, restauranter og byggebransjen (s. 162, NOU 2009:4).

I tillegg til den svarte økonomien kommer utbyttet fra andre kriminelle profittmotiverte aktiviteter som for eksempel vinning, narkotika, smugling, og annen økonomisk og organisert kriminalitet. Kontanter egner seg også her godt som utbytte og betalingsmiddel, fordi det kan være vanskelig å følge pengesporet tilbake til primærforbrytelsen. I 2008 utgjorde vinningskriminalitet nesten halvparten av alle anmeldte lovbrudd i Norge og narkotikakriminaliteten var den nest største forbrytelsesgruppen (Thorsen, Lid & Stene, s.45-49).

De økonomiske kostnadene som slik kriminalitet påfører samfunnet kommer i tillegg til de personlige tragediene, som for eksempel narkotikamisbruk fører til. Dette er det ikke helt enkelt å tallfeste de negative konsekvensene av. Ran er også en belastning for de ofrene dette rammer ut over de materielle tapene. En partssammensatt arbeidsgruppe med Arbeidsdepartementet som leder har derfor i en rapport (Kjeldsberg & Hermansen, s.33, 2011) satt som mål at kollektivtransport skal være kontantfri, og foreslo en rekke tiltak for å innføre nye betalingsløsninger. Dette ble gjort for å øke trygghetsfølelsen på arbeidsplassen og for å redusere de psykiske belastningene det kan gi å føle seg utsatt for ran og for å redusere sannsynligheten for å bli utsatt for ran.

En annen stor kostnad for samfunnet, som har blitt redusert etter overgangen til elektroniske tjenester, er håndteringen av kontanter. I 2009 var denne kostanden på 3,5 mrd. kr. ifølge beregninger fra Norges Bank (s.9, 2010a).

Jeg har i dette avsnittet vist at det er betydelige kostnader, både materielle og immaterielle, forbundet med kontantøkonomien. Den kriminaliteten som er sterkest representert på

kriminalstatistikkene er profittmotivert. Den er også mest synlig i samfunnet fordi den kan gi store negative sosiale, psykiske og fysiske innvirkninger, for de enkeltpersonene som blir rammet. På den andre siden foregår den økonomiske kriminaliteten mer i det skjulte, selv om de materielle kostnadene er undergravende for samfunnsmodellen på sikt. Selv om forebygging av profittmotivert kriminalitet er kostnadskreven, vil den også føre til betydelige inntekter og kostnadsbesparelser som en indirekte effekt.

2.1.2 – Hvitvasking av kontantformuer gir ny kriminalitet

Kontanter som erverves gjennom kriminelle aktiviteter er ulovlig tilegnet og forsøkes brukt av den kriminelle uten å påkalle seg statlige kontrollorganers oppmerksomhet, for å slippe straff og inndragning for det initielle lovbruddet. Dette fører ofte til det som kalles hvitvasking og som er en ny straffbar handling i seg selv. Straffeloven (1902) § 317 omhandler hva som straffes som hvitvasking og heleri. En annen og mer brukervennlig definisjon er skrevet i boken «Svarta pengar» av Agneta Syrèn (s.16, 2005): «Med hvitvasking menes å ta imot, omgjøre, overlate eller overføre eiendeler som er ervervet illegalt for å skjule dens ulovlige opprinnelse med hensikten å gjøre eiendelene legitime.»

Kriminelle har ikke behov for store mengder kontanter med mindre de kan brukes. Generelt antas det at omkring en tredjedel av det som oppnås i økonomisk utbytte blir brukt opp nokså umiddelbart. Men det er et stort problem for lovbrøyttere å håndtere kontanter uten at det vekker oppsikt. Resten blir derfor forsøkt hvitvasket inn i den hvite økonomien for å fremstå som lovlig (Dyrnes, s.53-58, 2004). Tar man utgangspunkt i den svarte økonomien kan dermed hvitvasking i Norge anslagsvis beregnes til 60 mrd. kr. årlig. Disse hvitvaskingsanslagene er vanskelig å få presise, det er antagelig også årlige variasjoner, og man må derfor gå ut ifra at det er store mørketall (Arneberg, s.56, 2011).

Hvitvasking er helt nødvendig for å drive organisert kriminalitet av noe omfang, og det er derfor mange gode grunner til at man bør bekjempe dette. Hvitvasking genererer blant annet ny kriminalitet fordi midlene ofte blir investert i mer omfattende kriminelle virksomheter. Staten får mindre skatteinntekter når den svarte økonomien blir større, og det kan føre til en konkurransevridning når rammebetingelsene for næringsvirksomhet er ulik. Om et land ikke evner eller har vilje til å bekjempe hvitvasking, vil det kunne tiltrekke seg kriminelle som har som mål å utnytte dette. Samtidig mener The Financial Action Task Force (FATF), en internasjonal organisasjon mot hvitvasking, at frykten for destabilisering av globale

finansinstitusjoner og i ytterste konsekvens verdensøkonomien, er en god begrunnelse for innsatsen mot hvitvasking (Rui, s.72-81, 2012).

Hvitvasking beskrives vanligvis i hvitvaskingslitteraturen som en dynamisk trestegs sekvensiell prosess: Plassering, tilsløring og integrering (Arneberg, s.24, 2011). Det finnes utallige måter å gjennomføre dette på, og særlig næringer med stor andel kontantbasert økonomi er utsatt for hvitvaskingsaktiviteter. Kontanter fungerer i dag som et grunnleggende premiss for svart økonomi også gjennom smugling av kontanter som et ledd i hvitvaskingsprosesser (s. 162-163, NOU 2009:4). Tollvesenet antar at det trolig smugles ut milliardbeløp i kontanter fra Norge hvert år. Kriminelle veksler og sender i stor grad utbytte fra straffbare handlinger gjennom vekslingskontorer til utlandet. Ved å følge pengesporene fra hvitvaskingsaktivitet kan kriminalitet avdekkes og profitt fra kriminalitet oppspores. Økt innsats her kan ha en viktig forebyggende effekt (s.56, Meld. St. 7, 2010-2011).

2.1.3 - Innspill til videre utvikling

I Skatteunndragelsesutvalgets utredning NOU 2009:4 pkt. 10.2.1 står det at: «Så vel skatteunndragelser som annen kriminalitet knyttet til kontantøkonomien forenkles jo større pålydende pengesedlene har». Om 1000-kronerseddelen skrives det videre i pkt. 10.2.3.2 at: «Dersom denne type sedler fjernes, vil det bli vanskeligere å skjule kontanter ved smugling ut av landet, og dette kan derfor være et tiltak som kan bidra til at slik smugling i større grad blir avdekket». I et brev til Finansdepartementet skriver Norges Bank (2010b) at de også er enige i at det ikke er grunn til å betvile at tusenkronesedlene brukes i kriminell aktivitet fordi transaksjonene ikke er sporbare.

Finansforbundet la i 2011 frem en rapport med følgende forslag til fire punkter for videre utvikling av kontantøkonomien (Staalesen & Olsen, s.3, 2011):

1. Fjerne tusenlappen, og etter hvert også de andre store sedlene.
2. Legge gebyr på kontantbruk som gjenspeiler de faktiske kostnadene.
3. Stimulere til forskning og utvikling av nye betalingsløsninger, øke innsatsen i utdanning på disse områdene.
4. La butikker og andre kunne velge å ha kun digitale betalingssystemer, dvs. gi dem frihet til å ikke akseptere kontanter.

Norges Bank (Staalesen & Olsen, vedlegg C, s.3, 2011) anbefaler å følge utviklingen før eventuelle tiltak om å fjerne tusenlappen iverksettes. Finansdepartementet vil heller ikke likestille virtuelle penger med kontanter i loven, da de mener det vil svekke tilliten til at man alltid skal kunne bruke kontanter (Norges Bank, s.7, 2012). I sin årsrapport for 2009 (s.10, 2010) skriver Norges Bank at bankene står fritt til å legge mer av kostnadene sine over på kundene i form av gebyrer, for å få kundene til å velge det betalingssystemet som er mest gunstig for samfunnet.

Med disse uttalelsene viser Norges Bank og Finansdepartementet at statlige organers holdning til dette spørsmålet inntil videre er å forholde seg til sentralbankloven om at kontanter skal være tilgjengelige etter behov og det skal fungere som et tvungent betalingsmiddel. De ønsker dermed ikke å åpne opp for en markedstilpasset konkurranse mellom kontanter og digitale penger. På en side er det positivt at man skal kunne være sikker på å kunne gjennomføre en handel i kontanter for de som bruker det. Men selv om den hvite økonomien i fremtiden skulle komme til å bruke digitale penger tilnærmet 100 %, vil det på den andre siden alltid være en etterspørsel etter kontanter til profittmotivert kriminalitet som vil holde etterspørselen etter kontanter oppe på et visst nivå. Som tilrettelegger for den hvite økonomien, og ikke for profittmotivert kriminalitet, bør derfor Norges Bank jevnlig vurdere hensiktsmessigheten ved kontanter.

2.2 - Tiltak og mulige effekter

2.2.1 – Situasjonell forebygging

Elisabeth Myhre Lie skriver i sin bok «I forkant» (s. 22, 2011) at kriminalitetsforebygging handler om å tilrettelegge for tilhørighet til det lovlydige samfunnet. I dette ligger det også å kunne innføre tiltak for å vanskeliggjøre kriminell aktivitet. Lie (s.252-253, 2011) beskriver videre en forebyggingsmodell som betegnes som situasjonell forebygging, og som handler om å forebygge kriminalitet gjennom å endre de fysiske omgivelsene rundt en kriminell handling. Situasjonell forebygging handler om å finne praktiske løsninger og har en teknisk tilnærming til kriminalitetsproblemet. Dette innebærer å begrense muligheten for å begå kriminalitet i konkrete situasjoner fremfor å påvirke de bakenforliggende årsakene til at kriminaliteten oppstår. Det å ta bort kontanter i samfunnet er ikke å ramme en konkret situasjon, men heller å endre omgivelsene, forutsetningene og mulighetene for profittmotivert kriminalitet som helhet. Tiltaket får innvirkning på mange ulike og bestemte former for kriminalitet, der man

endrer de fysiske forutsetningene ved å fjerne selve formålet for den profittmotiverte kriminaliteten: Ervervelsen av kontanter.

Ronald Clarke (sitert i Lie, s.261-264, 2011) har utviklet 25 situasjonelle teknikker som kategoriseres i fem grupper av situasjonell forebygging, og som kan være interessant å se et kontantløst samfunn i lys av. Den første gruppen er å øke anstrengelsen for å utføre lovbruddet. Her vil mangelen på kontanter utgjøre en økt terskel fordi man ikke har tilgang til et betalingsmiddel for å gjøre en fysisk byttehandel. Isteden må man overføre virtuelle penger fra en konto til en annen, noe som forutsetter tilgang til digitalt utstyr. Den andre gruppen er økt oppdagelsesrisiko. Ved at alle transaksjoner mellom konti loggføres så kan man også overvåke disse med dataprogrammer som automatisk vil kunne slå alarm om noen mønstre virker mistenkelig. I teorien vil det ikke være mulig å foreta en transaksjon, lovlig eller ulovlig, uten at det er en mulighet for at den blir undersøkt nøyere. Den tredje gruppen er å redusere utbyttet. I dette tilfellet vil man ikke bare redusere, men fjerne målet med mange kriminelle profittmotiverte handlinger, nemlig kontantene i seg selv. Den fjerde gruppen om å redusere provokasjon vil ikke ha så stor betydning her, men den femte gruppen om å vanskeliggjøre bortforklaring vil være høyst aktuell. Loggføring av alle transaksjoner gjør at politiet kan spore og dokumentere disse på et senere tidspunkt. Dette vil gjøre etterforskningen lettere, mindre ressurskrevende og sikrere. Til sammen viser oppfyllelsen av disse kategoriene at et kontantløst samfunn ut fra denne teorien vil være et sterkt middel for forebygging av kriminalitet som har akkumulasjon av kontanter som et mål. Forutsatt dagens betalingsmiddelmarked vil det være mer anstrengende, større risiko for å bli tatt, mindre lønnsomt og vanskeligere å bortforklare om man ble tatt, om kriminelle ble presset over til å bruke digital norsk valuta.

Samtidig bygger modellen ifølge Erstad (sitert i Lie, s. 253, 2011) på rasjonell-aktør teorien om at mennesket er rasjonelle aktører, som foretar en avveining om å begå et lovbrudd ut i fra den forventede gevinsten sett opp mot risikoen for å bli tatt og konsekvensene av det. En kritikk av situasjonell forebygging er nettopp at ikke all kriminalitet kan forklares ut av veloverveide og rasjonelle handlinger, da mange lovbrudd ofte er spontane og lite planlagte. Samtidig tar ikke situasjonell forebygging hensyn til de bakenforliggende faktorer som levekår og oppvekstmiljø til de som utfører kriminalitet (Lie, s. 254-257, 2011). Modellen er derfor ikke tilstrekkelig å bruke alene for å bli kvitt profittmotivert kriminalitet, men bør utgjøre en del av flere ulike strategier. Den vil nok allikevel kunne fungere godt i dette tilfellet

fordi profittmotivert kriminalitet vil prøve å maksimere sin egen nytte på en så rasjonell måte som mulig. Ved å gjøre kostnadene større vil man dermed redusere den forventede risikojusterte nytten, og forhåpentligvis til et nivå hvor den er negativ. Den kriminelles beregning av profittmuligheter utgjør som oftest også en vurderingsprosess over et visst tidsrom, som i de fleste tilfellene nok luker bort forhastede og følelsesladde faktorer som kan føre til feilaktige resonnementer.

2.2.2 - Politiets etterretning og etterforskning

Kontanter gir ikke noe informasjon om eieren, og kan derfor benyttes anonymt. For politiet blir det derfor ekstra utfordrende å følge kontantpengestrømmer, for å avdekke primærforbrytelsene eller for å bevise at verdiene stammer fra ulovlig virksomhet. I hvitevaskingsprosesser gjøres det i tillegg forsøk fra de kriminelle på å tåkelegge den egentlige opprinnelsen. Etterforskningene blir dermed ofte kompliserte og ressurskrevende. I et kontantløst samfunn vil tanken være at pengetransaksjoner blir enklere sporbare og dokumenterbare i et digitalt system. En etterforskning og etterfølgende rettssaksgang vil forhåpentligvis dermed kunne bli mindre ressurskrevende og mer effektiv.

Allerede i dag har Norge betydelig overvåking av digitale transaksjoner ved innrapportering til EFE, hovedsakelig fra finansielle institusjoner som de er pålagt gjennom Hvitvaskingsloven (2009). I perioden 2009-2011 fikk EFE inn gjennomsnittlig i overkant av 5600 meldinger om mistenkelige transaksjoner (MT) årlig, mens ØKOKRIM i samme tidsrom bare hadde gjennomsnittlig 42 rettskraftige avgjørelser (ØKOKRIM, s.9, 2012). I tillegg til statlige utgifter mener Larsson (s.22, 2009) at det ikke er usannsynlig at kostnadene forbundet med hvitvaskingsreguleringen beløper seg til minimum 300 millioner kr. årlig for banknæringen i Norge.

Man kan stille spørsmålet om politiet har den nødvendige kapasiteten til å følge opp den reelle økonomiske kriminaliteten og hvordan de skal klare å håndtere enda flere MT-meldinger ved en overgang til et kontantløst samfunn. Det synes dermed åpenbart at slik etterforskning må tildeles mer ressurser i et slikt tilfelle, og at kostnadene forbundet med etterretningsarbeidet allerede er store både for staten og næringslivet. Om man med et kontantløst samfunn sparer inn kostnader enkelte steder bør man dermed vurdere å styrke denne delen av politiets arbeid. Et bredt samarbeid om informasjonsflyt med andre statlige kontroll- og forvaltningsorganer

som Skatteetaten, NAV og Finanstilsynet, kan også være med på å effektivisere og komplimentere etterforskningsprosesser.

2.2.3 – Forflytningseffekter og andre ulemper

Gloria Laylock (sitert i Lie, s.264, 2011) påpeker at det kan få alvorlige konsekvenser hvis den situasjonelle forebyggingen får lovbrytere til å bli mer ekstreme for å få utført lovbruddet. Her kan man tenke seg at for eksempel narkomane vil kunne bli desperate og ty til verre kriminelle handlinger, som ran og vold, hvis de på kort tid ikke lenger får kjøpt sin daglige dose med narkotika med kontanter. Fullt så ille vil det nok ikke være for flertallet av profittmotiverte kriminelle som har lenger tid til å vurdere sine handlinger på. Men også her vil det skje en forflytning av kriminalitet så lenge fordelene ved forflytning overstiger ulempene. Det vil ifølge rasjonell aktør-teorien være en rasjonell handling (Lie, s.264, 2011). Fordi situasjonell forebygging ikke gjør noe med de underliggende grunnene til kriminaliteten så vil den ofte bare forflytte seg til andre områder der det ikke er satt inn slike tiltak og der det dermed er mindre risiko (Lie, s. 266, 2011). I et kontantløst samfunn kan man tenke seg at en del av kriminaliteten vil forflytte seg til den digitale økonomien og datakriminalitet for å videreutvikle metoder og mer teknologiske løsninger der, fordi kontantøkonomien har opphørt å eksistere. Norges Bank (s.6-7, 2012) skriver at bankene peker på kontanter som beredskapsløsning for de elektroniske betalingssystemene. Samtidig viser statistikker i samme rapport at verdien av kontanter i omløp allerede bare er litt over 2 % av verdien på bruttonasjonalproduktet for fastlands-Norge, og tall fra tidligere år viser at trenden for denne prosentandelen er synkende. Det kan dermed virke som Norge har gjort seg avhengig av den digitale økonomien allerede, og det blir vanskelig å forestille seg hvordan de fleste privatpersoner skal ha tilgang på nok kontanter til å fylle det daglige behovet for betalingsmidler, for mer enn en dag. For næringslivet generelt vil det nok bli enda mer utfordrende. Det kan derfor virke som den beredskapsløsningen Norges Bank skriver om, i realiteten er en illusjon, og at samfunnet allerede er svært sårbart for feil i den digitale økonomien. Derfor er også kriminalitetsutviklingen innenfor datakriminalitet bekymringsfull, fordi Norge er blitt stadig mer avhengig av en velfungerende elektronisk datastruktur (Gottschalk, s. 97, 2011). Datakrimutvalget skrev i sin rapport (s. 18, NOU 2007:2) at datakriminalitet har en forholdsmessig stor andel av former som etter sin art er vanskelige å oppdage. De vil bare oppdages om man leter aktivt etter dem, og det på en innsiktsfull måte. Trolig er det også sånn at de mest alvorlige forholdene også er de som er mest profesjonelt utført (Gottschalk, s. 97, 2011). Å drive profittmotivert datakriminalitet opp mot den digitale

økonomien vil kreve mer ressurser i form av utstyr og kunnskap, enn det man trenger i en kontantøkonomi. Det er derfor ikke trolig at alle kriminelle vil kunne følge denne utviklingen i samme grad, men at det er de mest profesjonelle aktørene som har det beste utgangspunkt for dette. Spesialister kan leies inn av kriminelle for å tilpasse seg en ny økonomisk virkelighet. Resultatet kan i første omgang bli at det er færre kriminelle aktører, men at de som forflytter og tilpasser seg er mer profesjonelle og vanskelige å oppdage. Dette kan komplisere forebyggingen og etterforskningen av kriminaliteten på sikt, og vil kreve at også politiet øker sitt kunnskapsnivå og sine ressurser på dette feltet.

Et annet problem med et kontantløst samfunn er at man innskrenker friheten til vanlige folk som tidligere har kunnet bruke kontanter når de har følt det hensiktsmessig. For mange og særlig eldre personer er det en vane å bruke kontanter. For andre igjen kan kontanter representere og oppleves som noe mer forståelig og realistisk enn virtuelle penger. Et kontantløst samfunn kan også være komplisert for de som ikke er vant til å bruke digitalt utstyr. Slikt utstyr kan være kostnadskrevenende, og for mindre ressurssterke personer kan det oppleves som en urettferdig byrde å måtte investere i dette for å kunne utføre handler. I andre sammenhenger som for eksempel på loppemarked, ved kiosksalg ute i naturen hvor det ikke er internettforbindelse eller ved myntinnkast på maskiner, så kan det hende at det også blir praktisk vanskelig å bruke noe annet enn kontanter.

Den nærmest umerkelige disiplineringen og sosiale kontrollen som er med på å frata oss både privatliv og personlig frihet, er det kritikerne mener er den største risikoen ved situasjonell forebygging (Lie, s.268, 2011). Selv om vi på mange måter uten å legge så mye merke til det, allerede i dag blir registrert på videokameraer når vi beveger oss i det offentlige rom og registrert i digitale banksystemer når vi betaler med kort, så vil nok mange allikevel protestere på at det ikke er mulig å slippe unna en loggføring av transaksjoner hvis man ikke har kontanter. Det blir tilsynelatende vanskelig å være anonym ved kjøp og salg, og overvåkingen av alt hva man foretar seg vil kunne oppfattes som sterkere. Ronald Clarke (sitert i Lie, s.269, 2011) er enig i at situasjonell forebygging får konsekvenser for privatlivet, men han mener allikevel at tiltakene forsvarer sin eksistens ved at de forebygger kriminalitet og ikke minst skaper en opplevelse av trygghet. Han skriver at folk godtar å bytte frihet mot en viss form for kontroll og overvåking fordi de innser at dette er nødvendig for å nyte samfunnets tilbud til trygge omgivelser (Lie, s.269, 2011). Selv om alle transaksjoner vil være digitale, så er det allikevel allerede i dag muligheter for å bruke anonyme digitale penger, som for eksempel ved

kjøp av VISA gavekort. Hvem som har kjøpt gavekortet blir registrert og man kan dermed også gå ut i fra at pengene stammer fra den hvite økonomien. Det blir nesten som å ta ut penger av en minibank, men man får isteden digitale penger på et anonymt kort. Man ser ikke hvem som har brukt gavekortet og det blir derfor anonymt. En annen mulighet er å bruke andre digitale valutaer med kontoer fra andre land som Norge ikke har innsynsmuligheter til. En tredje mulighet er digitale internettvalutaer som for eksempel Bitcoins, som går fra en person til en annen uten å være innom en finansiell institusjon som loggfører transaksjonen (Nakamoto, s.1, 2013). Et mulig problem med slike internettvalutaer uten statlig støtte, kan være at valutakursene blir volatile og som effekt risikable å oppbevare over tid. En fjerde mulighet er å bruke utenlandske kontanter selv om tilgangen på valutaer og aksepten for å bruke det som betalingsmidler, kan bli et problem. En siste form for betalingsmiddel jeg har tenkt å nevne er å bytte varer og tjenester direkte med hverandre. Oppsummert vil det altså fortsatt finnes muligheter for de som har behov for å forbli anonyme, selv med en fullstendig digital statlig økonomi. Det vil kunne kreve noe mer anstrengelser, men handel med digital valuta som ikke er norsk kan også føre til ekstra utfordringer for polisiære etterforskninger. Selv om lovgivningsprosesser ofte er tidkrevende er det viktig med en viss effektivitet og bevissthet på utviklingen av virkeligheten, for de lovgivende organene, slik at man får regulert bort uønskede smutthull og aktiviteter.

2.2.4 - Samfunnet og politiets perspektiv

Politiets oppgave er blant annet å «avdekke og stanse kriminell virksomhet og forfølge straffbare forhold i samsvar med regler gitt i eller i medhold av lov» (Politielloven, § 2 nr.3, 1995). Med de lover som foreligger så er det ut i fra dette perspektivet, ikke noen tvil om at et kontantløst samfunn vil være et godt tiltak i politiets forebygging og bekjempelse av visse typer profittmotivert kriminalitet (jf. avsnittet om situasjonell forebygging). Selv om endringer av betalingsmidler kan føre til en forflytning av kriminalitet, så kan allikevel dette ikke alene være grunn nok til å la være å bekjempe der man kan. Men da må også politiet være beredt på å reallokere de ressursene som frigjøres til de stedene kriminaliteten tar seg opp. Dette krever planlegging og fremsynthet for å ikke havne etter den kriminelle utviklingen.

Fra samfunnets perspektiv kan det allikevel argumenteres med at den positive effekten man får på et felt med et kontantløst samfunn, overgår av andre negative effekter på andre felt. Ulike personer vil verdsette forskjellige goder ulikt, og det er derfor vanskelig å få en løsning

som alle er helt fornøyd med. I denne oppgaven har jeg sett på positive effekter, og identifisert og diskutert det som for mange kan oppleves som ulemper. Behov for kontanter som betalingsmiddel, den digitale økonomiens sårbarhet, personvernet og forflytning av kriminell aktivitet, er eksempler på stikkord i den sammenhengen. Den samlede nytten for den lovlige delen av samfunnet bør veie tungt, men også virkningen for enkeltmennesker må tas hensyn til.

3.0 - Konklusjon

Betalingsmidler, som i Norge er en kombinasjon mellom kontanter og virtuelle penger, er helt nødvendige å ha for en moderne økonomi. Jeg har i oppgaven vist at kontantøkonomien her til lands i mindre og mindre grad brukes av lovlydige aktører og at vi er et av de landene i verden som med mest korttransaksjoner per innbygger. Dette betyr at vi allerede har gjort oss avhengige av digitale systemer der de virtuelle pengene benyttes. Ulike kritikker kan allikevel reises til å ta bort kontanter som betalingsmiddel helt. Bekymringen om at digitale systemer er sårbare er absolutt relevant, men dette vil ikke utgjøre noen forskjell fra dagens situasjon og det er ingen vei tilbake. Den alvorligste kritikken er at alle transaksjoner i teorien kan kontrolleres, og veien kan se kort ut til et overvåkingssamfunn. Prinsippet om et sterkt personvern bør bestå. Jeg har vist at det går an å legge til rette for at virtuelle penger også kan gjøres anonyme og at dette bør gjøres. Ved effektiv oppfølging av utviklingen på betalingsmiddelmarkedet kan man allikevel regulere handel med anonym valuta, for å sikre at de anonyme pengene blir kjøpt med lovlig tilegnede penger.

Ved å fjerne kontanter som betalingsmiddel vil man øke anstrengelsene for å bedrive visse typer profittmotivert kriminalitet. Samtidig vil det øke risikoen for å bli tatt, vanskeliggjøre bortforklaringer og redusere utbyttet. «Kriminalitet skal ikke lønne seg» (s.12, Meld. St. 7, 2010-2011). Totalt sett vil det kunne forebygge spesifikke typer kriminaliteten drastisk og skape økte inntekter for staten i form av lavere kostnader på enkelte områder og høyere innbetaling av skatter og avgifter.

Profittmotivert kriminalitet utvikler seg allerede innen den digitale økonomien, men med en fjerning av kontantøkonomien vil denne prosessen muligens akselereres. Kriminelle kan finne andre måter å handle på enten det er digitalt eller ved direkte bytting av varer og tjenester.

Man vil sannsynligvis også se en forflytning av profittmotivert kriminell aktivitet til andre arenaer, som for eksempel datakriminalitet. Denne utviklingen bør statlige kontrollorganer være klar over og forberede seg på. En annen mulig positiv effekt er at kriminaliteten delvis forflyttes til andre land hvor profittmotivert kriminalitet blir lettere å gjennomføre relativt sett.

Tatt i betraktning alle argumentene for og imot et kontantløst samfunn som jeg i denne oppgaven har vært inne på, mener jeg å ha vist ut i fra flere perspektiver, at en gradvis og effektiv utfasing av kontanter, vil være til samfunnets beste. Det vil også være i tråd med en allmenn oppfatning om at store kontantsummer er synonymt med lyssky virksomhet. Kontantøkonomien har utspilt sin lovlige rolle. En av grunnene til at etterspørselen etter kontanter allikevel holdes på et visst nivå er fordi den er en viktig del av dagens profittmotiverte kriminalitet. Markedet for betalingsmidler har heller ikke fri konkurranse siden kontanter er lovpålagt å måtte ta imot for selgere. Dermed vil kontanter bestå så lenge det er lovfestet, og så langt virker det ikke som styrende politikere har fått øynene opp for utfordringene knyttet til kontantøkonomien.

Man blir aldri kvitt all form for profittbasert kriminalitet, men ved å starte med de høyeste valørene først, vil man raskt gjøre kriminelle aktiviteter vanskeligere. Myntene, som uansett er ubrukelige for kriminelle på grunn av vekten og verdireduksjon ved inflasjon, kan beholdes slik at handler med små verdier kan bestå. Et seddelløst samfunn vil forebygge og redusere visse former for kriminalitet som vinning, narkotika og svart økonomi, effektivt og i stor skala. Selv om utviklingen går i denne retningen allerede, vil det norske samfunnet ha fordeler av å sette opp tempoet, for å få økte inntekter og reduserte kostnader fra andre kanter. Samtidig bør myndighetene se på mulighetene for å styrke ressursene for bekjempelse av den kriminaliteten som vil forflytte og utvikle seg, og sannsynligvis tilta på enkelte områder.

Igangsettelsen av en prosess for et kontantløst samfunn vil kreve en politisk avgjørelse. Da et slikt forebyggende tiltak betydelig vil lette politiets arbeid i å bekjempe kriminalitet, er dette allikevel noe jeg mener politiet selv bør prøve å påvirke utviklingen av ved å synliggjøre utfordringene og tydeliggjøre hva som er en ønskelig utvikling.

Referanseliste

- Arneberg, Å. F. (2011). Svarte siffer – En komparativ kasusstudie av hvitvasking av utbytte fra økonomisk kriminalitet. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Bishop, M. (2004). Essential Economics. London: Profile Books.
- Dyrnes, A. (2004). Inndragning og andre utbytterelaterte tiltak mot organisert kriminalitet. I P. Larsson, T. Myklebust (Red.), Organisert og økonomisk kriminalitet (s. 53-62). Oslo: Politihøgskolen.
- Gottschalk, P. (2011). Datakriminalitet i Norge. Oslo: Unipub.
- Hvitvaskingsloven (2009). Lov om tiltak mot hvitvasking og terrorfinansiering mv. av 6. mars 2009 nr. 11. Hentet 7. mai 2013 fra <http://www.lovdata.no/all/hl-20090306-011.html>
- Johannessen, A., Tufte, P. A., Kristoffersen, L. (2008). Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Kjeldsberg, T. & Hermansen, H. F. (2011). Pengehåndtering i kollektivtransporten - Tiltak for å redusere risiko for ran og vold. Oslo: Arbeidsdepartementet.
- Larsson, P. (2009). Hvitvaskingsreguleringens kostnader. I K. Ericsson, P. Larsson (Red.), Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab (s. 3-25). København: De Nordiske Kriminalistforeninger.
- Larsson, P. (2010). Tillit til politiet – fra nærhet til forhandlet legitimitet. I S. R. Runhovde (Red.), Tillit til politiet (s. 7-20). Oslo: Politihøgskolen.
- Lie, E. M. (2011). I forkant – Kriminalitetsforebyggende politiarbeid. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Meld. St. 7 (2010–2011). Kampen mot organisert kriminalitet – en felles innsats. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/pages/14758927/PDFS/STM201020110007000DDDDPDFS.pdf>
- Nakamoto, S. (2009). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Hentet 7. mai 2013 fra <http://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.
- Norges Bank (2010a). Årsrapport om betalingssystem 2009. Oslo: Norges Bank. Hentet 9. mai 2013 fra http://www.norges-bank.no/Upload/Publikasjoner/Betalingsystem/Aarsrapport_betalingsystem_2009.pdf
- Norges Bank (2010b, 6. oktober). Vurdering av fjerning av tusenkroneseddelen. Hentet 9. mai 2013 fra <http://www.norges-bank.no/no/om/publisert/brev-og-uttalelser/2010/brev-06-10-2010-3/>

Norges Bank (2012). Årsrapport om betalingssystem 2011. Oslo: Norges Bank. Hentet 9. mai 2013 fra <http://www.norges-bank.no/pages/89034/Betalingsystemet2011.pdf>

Norges Bank (2013a, 02. februar). Kontanter i omløp 2005-2012. Hentet 7. mai 2013 fra http://www.norges-bank.no/pages/68197/sedler_mynter_statistikk_2012.htm

Norges Bank (2013b, 02. februar). Samansetjing av setelomløpet 2005-2012. Hentet 7. mai 2013 fra http://www.norges-bank.no/pages/68197/sedler_mynter_statistikk_2012.htm

NOU 2007:2 (2007). Lovtiltak mot datakriminalitet - Delutredning II. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/pages/1937086/PDFS/NOU200720070002000DDDPDFS.pdf>

NOU 2009:4 (2009). Tiltak mot skatteunndragelser. Oslo: Finansdepartementet. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/pages/2156661/PDFS/NOU200920090004000DDDPDFS.pdf>

NOU 2009:10 (2009). Fordelingsutvalget. Oslo: Finansdepartementet. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/pages/2185274/PDFS/NOU200920090010000DDDPDFS.pdf>

Politi loven (1995). Lov om politiet av 4. august 1995 nr. 53. Hentet 7. mai 2013 fra <http://www.lovdatabank.no/all/hl-19950804-053.html>

Rui, J. P. (2012). Hvitvasking: Fenomenet, regelverket, nye strategier. Oslo: Universitetsforlaget.

Sentralbankloven (1985). Lov om Norges Bank og pengevesenet mv. av 24. mai 1985. Hentet 7. mai 2013 fra <http://www.lovdatabank.no/all/nl-19850524-028.html>

Staalesen, K. & Olsen, K. A (2011). Et kontantfritt Norge innen 10 år. Oslo: Finansforbundet. Hentet 7. mai 2013 fra http://kontantfritt.no/wp-content/uploads/2012/12/Kontantfritt_Norge_innen_ti_aar.pdf

Straffeloven (1902). Almindelig borgerlig Straffelov av 22. mai 1902. Hentet 9. mai 2013 fra <http://www.lovdatabank.no/all/nl-19020522-010.html>

Syrèn, A. (2005). Svarta pengar – en handbok om penningtvätt. Stockholm: Nätnavet.

Thorsen, J. R., Lid, S. & Stene, R. J. (2009). Kriminalitet og rettsvesen 2009. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

ØKOKRIM (2012). ØKOKRIM Årsrapport 2011. Oslo: ØKOKRIM. Hentet 9. mai 2013 fra [http://www.okokrim.no/www/okokrim/resource.nsf/files/www93scsm-okokrim_arsrapport_2011/\\$FILE/okokrim_arsrapport_2011.pdf](http://www.okokrim.no/www/okokrim/resource.nsf/files/www93scsm-okokrim_arsrapport_2011/$FILE/okokrim_arsrapport_2011.pdf)

ØKOKRIM (2013, 9. januar). Økonomisk kriminalitet. Hentet 9. mai 2013 fra
<http://www.okokrim.no/definisjon-okonomisk-kriminalitet>

Selvvalgt pensum

- Arneberg, Å. F. (2011). Svarte siffer – En komparativ kasusstudie av hvitvasking av utbytte fra økonomisk kriminalitet. Oslo: Universitetet i Oslo. Kap. 2 og 4. **(20 sider.)**
- Bishop, M. (2004). Essential Economics. London: Profile Books. **(1 side)**
- Dyrnes, A. (2004). Inndragning og andre utbytterelaterte tiltak mot organisert kriminalitet. I P. Larsson, T. Myklebust (Red.), Organisert og økonomisk kriminalitet (s. 53-62). Oslo: Politihøgskolen. **(10 sider)**
- Gottschalk, P. (2011). Datakriminalitet i Norge. Oslo: Unipub. Kap. 4 **(18 sider.)**
- Kjeldsberg, T. & Hermansen, H. F. (2011). Pengehåndtering i kollektivtransporten - Tiltak for å redusere risiko for ran og vold. Oslo: Arbeidsdepartementet. **(30 sider)**
- Larsson, P. (2009). Hvitvaskingsreguleringens kostnader. I K. Ericsson, P. Larsson (Red.), Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab (s. 3-25). København: De Nordiske Kriminalistforeninger. **(23 sider.)**
- Larsson, P. (2010). Tillit til politiet – fra nærhet til forhandlet legitimitet. I S. R. Runhovde (Red.), Tillit til politiet (s. 7-20). Oslo: Politihøgskolen. **(13 sider)**
- Lie, E. M. (2011). I forkant – Kriminalitetsforebyggende politiarbeid. Oslo: Gyldendal Akademisk. Kap. 7 **(12 sider.)**
- Meld. St. 7 (2010–2011). Kampen mot organisert kriminalitet – en felles innsats. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/pages/14758927/PDFS/STM201020110007000DDDDPDFS.pdf> **(10 sider.)**
- Nakamoto, S. (2009). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Hentet 7. mai 2013 fra <http://bitcoin.org/bitcoin.pdf>. **(9 sider)**
- Rui, J. P. (2012). Hvitvasking: Fenomenet, regelverket, nye strategier. Oslo: Universitetsforlaget. Kap. 2 og 3. **(73 sider.)**
- Staalesen, K. & Olsen, K. A (2011). Et kontantfritt Norge innen 10 år. Oslo: Finansforbundet. Hentet 7. mai 2013 fra http://kontantfritt.no/wp-content/uploads/2012/12/Kontantfritt_Norge_innen_ti_aar.pdf (23 sider)
- Syrèn, A. (2005). Svarta pengar – en handbok om penningtvätt. Stockholm: Nätnavet. **(3 sider.)**

Thorsen, J. R., Lid, S. & Stene, R. J. (2009). Kriminalitet og rettsvesen 2009. Oslo: Statistisk Sentralbyrå. **(8 sider.)**

ØKOKRIM (2012). ØKOKRIM Årsrapport 2011. Oslo: ØKOKRIM. Hentet 9. mai 2013 fra [http://www.okokrim.no/www/okokrim/resource.nsf/files/www93scsm-okokrim_arsrapport_2011/\\$FILE/okokrim_arsrapport_2011.pdf](http://www.okokrim.no/www/okokrim/resource.nsf/files/www93scsm-okokrim_arsrapport_2011/$FILE/okokrim_arsrapport_2011.pdf) **(10 sider.)**

Til sammen 240 sider i selvvalgt pensum.